

УДК: 351:342:321(477)

О. М. Макаренко,

к. держ. упр.,

докторант кафедри регіонального розвитку

та місцевого самоврядування ХарПІ НАДУ,

м. Харків

ТЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗБУДОВИ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено відображення в теологічних концепціях походження, сутності та призначення держави.

Ключові слова: державне управління, інтегративна ідеологія, ідеологія державотворення, розбудова державності, теологічні засади державності.

Наявність перманентного соціально-політичного протистояння загрожує Україні втратою державного суверенітету і територіальної цілісності. У цих умовах перед державною владою стоїть завдання визначення, напрацювання й імплементації у сферу суспільного життя ідей, здатних стати вирішальним фактором для консолідації українського соціуму.

Саме тому на сьогодні набувають особливої актуальності дослідження проблеми духовної легітимації держави і визначення аксіологічного підґрунтя розбудови державності в Україні.

Дослідженню проблем взаємодії релігійних вчень з державою присвячено роботи В. Бахміна, А. Радугіна, П. Тівольє, А. Тойнбі, Б. Філберта, Л. Ярмоя та ін. Світоглядні джерела українських держави і права висвітлюються в філософсько-правових, теологічних, державно-управлінських, соціологічних та психологічних дослідженнях, представлених у працях З. Антонюка, І. Беха, О. Данильяна, М. Жовтобрюха, А. Козловського, М. Костицького, С. Кримського, С. Максимова, І. Нагаєвського, Н. Онищенко, М. Семчишина, В. Табачковського, В. Яніва та ін.

Важливість формування ідеологічної складової державного управління для утвердження України як суверенної правової демократичної держави важко переоцінити. Саме тому *метою* даної статті є дослідження релігійних

концепцій про справедливу державу і залучення їх положень до формування в Україні інтегративної ідеології, спрямованої на поєднання конструктивних та державницьких цінностей і забезпечення суспільної консолідації.

Вплив релігійних вчень на суспільне життя завжди був об'єктом прискіпливого дослідження представників різних наук: філософії, соціології, історії, державного управління, політології тощо. Етнологічні, лінгвістичні та археологічні дослідження підтверджують наявність релігійних уявлень у первісних племен. Таким чином, релігія ще з найдавніших часів була важливим чинником формування світосприйняття людини.

Для первісної людини релігія ототожнюється через містику та ритуали і охоплює весь уявний світ. Пізніше вона стає рушієм і сенсом існування народів. Філософ К. Барт стверджував: «Людський розум є створений і не здатний піднятися до пізнання Бога». Замість покладатися на свій природний розум, люди повинні звернутися до Одкровення [3, с. 18].

Людина як суспільна істота може виявити себе у відносинах з іншими, а суспільство не може існувати поза діяльністю своїх індивідуумів. Ця діяльність не суперечить відносинам з Богом. Навпаки, первісна людина тісно пов'язана зі своїми богами, і ця єдність тільки зміцнює суспільні зв'язки [11, с. 83]. Тобто, релігія – це сфера соціального життя людини. Її священні об'єкти виступають як символ суспільної єдності [8, с. 20-21].

Теократичний характер законодавства багатьох країн також підтверджує, що взаємини між людьми часто складаються під вирішальним впливом релігії і характеризує її як джерело норм, правил і організуючий фактор суспільства [5, с. 209]. Релігія постає необхідною складовою суспільного життя і виступає як чинник становлення соціальних відносин. Тобто релігію можна розглядати з позиції функцій, які вона виконує в суспільстві.

Релігія виступає джерелом єдності тих чи інших соціальних спільнот. Вона одночасно протиставляє ці спільноти іншим спільнотам, що сформувалися на базі іншого віровчення. Таке протистояння є джерелом конфлікту, наприклад, протистояння між християнами і мусульманами,

католиками і православними тощо. Конфлікт з чужими організаціями сприяє внутрішній інтеграції в групі, створює почуття єдності [8, с. 62]. Тобто релігія виступає в суспільстві як цілком реальний об'єднавчий фактор.

Релігійний світогляд, на відміну від філософського та наукового, виражається у ціннісних категоріях, тобто вказує на те, чим є та чи інша подія у світлі розуміння кінцевої мети [2, с. 23]. Релігія як інститут поєднує у собі риси культурної системи і одночасно є самостійною інституцією. Вона формує картину світу і одночасно задає систему цінностей та норм, відповідно до яких ставляться цілі.

Усвідомлення комплексного характеру впливу релігії на суспільство потребує аналізу основних положень релігійних концепцій щодо походження, сутності держави, державного управління, взаємовідносин людини та держави, викладених у працях відомих теологів, і залучення їх напрацювань до формування інтегративної ідеології.

Власне теологічна теорія походження держави як найбільш рання теорія постає з перших релігійно-міфологічних поглядів на походження світу. Ця теорія зародилася у глибоку давнину, найбільший розвиток отримала в епоху Середньовіччя, але й на сьогодні існує в суспільстві, прикладом чого може бути офіційна доктрина Ватикану.

В основі теологічної теорії лежить принцип нерозмежованості процесів виникнення суспільства і держави. Суспільство й держава є витвором і практичним втіленням волі Бога на землі. У цілому нині ця теорія побудована на принципі, що все на землі є волею Божою. Тому держава й суспільство вічні, як і саме божественне явище. На думку послідовників теологічної теорії намісником Бога землі є монарх, і він єдиний здатний втілити цю волю. Як наслідок – народ повинен беззаперечно коритися державній волі як продовженню волі Господа. Держава виникла не за бажанням самої людини, але за Божим волевиявленням.

Теорія виходить з думки, що позаяк світ створив Бог, то й держава має в основі божественну сутність. Найбільш знаним представником цього вчення є

учений-богослов Тома Аквінський.

Україна протягом історії не була і не є моноетнічною державою. Але визначальний вплив на формування й утвердження на українських землях поглядів на державу, суспільство, відносини людини з різними соціальними інститутами здійснювала християнська церква. Тому найбільшій увазі заслуговує дослідження концепцій саме християнських теологів з відповідним звертанням до їх витоків і впливів з боку античної філософії.

Зокрема, Аристотель і Тома Аквінський заклали ціннісні підвалини, які з часом були розвинуті доктриною субсидіарності та іншими соціальними та політичними доктринами минулого та сучасності. Йдеться про цінності людини, соціалізації, відповідальності, справедливості та загального блага.

В аристотелівській «Політиці» значна увага приділяється значимості окремої людини, цінностям справедливості та загального блага. Людина, громадянин як «істота політична» у розумінні Аристотеля є головною діючою особою полісного життя, адже вона бере участь в суді, управлінні, виробленні законів, що базуються на справедливості та націлені на загальне благо. При цьому справедливість і загальне благо античний мислитель розглядає у безпосередньому зв'язку. Він пише, що «державним благом є справедливість, тобто те, що служить загальній користі [1, с. 380]», а справедливість, на думку Аристотеля, є не що інше як відповідність закону. «Якщо справедливе – це те, що велить робити закон, а закон призиває виконувати всі чесноти, то той, хто поступає справедливо, відповідно до вимог закону, досягне найвищої гідності» [1, с. 380].

Варто відзначити, що поняття «вищого блага», яке по суті є тотожним поняттю «загального блага», до якого звертались раніше Демокрит і Платон, одне з найбільш уживаних у роботах із суспільної етики Аристотеля. Саме Аристотель уперше обґрунтовує загальне благо природним правом, вважаючи об'єктивну природу людину як істоти політичної головним джерелом «вищого блага». Вище або загальне благо членів аристотелівської полісної держави не що інше як благо усіх його членів на основі справедливого визнання блага кожного. За своєю

природно правовою сутністю загальне благо усіх та благо кожного – це те ж саме [7].

Вище або загальне благо, за Аристотелем, є смислом суспільної організації та критерієм відомої типологізації Аристотеля «правильних» і «неправильних» форм правління. «Правильними» він називає ті види суспільного устрою, де правителі керують у спільних інтересах, домагаючись процвітання не для себе особисто, а для всіх громадян поліса. У той же час, «неправильні» форми правління припускають «тільки благо правлячих ... (вони) помилкові і являють собою відхилення від правильних» [1, с. 403].

Біблія, проектуючи у своєму змісті «рай на землі» (тобто ідеальне суспільство), часто надихала мислителів на створення власної проєкції ідеальної держави за божественним зразком (вчення Августина Аврелія, Фоми Аквінського про створення держави на теологічних засадах).

Розглядаючи державу, Августин виділяє низку форм правління, залежно від тих обов'язків, які покладаються на верховну владу. Головними серед них він вважає моральні і релігійні обов'язки, зокрема повагу до Бога і повагу до людини. Несправедливого правителя, як і несправедливий народ він іменує тираном, несправедливу аристократію – клікою. Держава, в якій ігнорується право як втілення справедливості є, на його думку, державою, що загинула. Якщо ж у державі зберігається справедливість і повага до релігії, то всі форми правління, так само як і авторитет, повноваження влади, стають достойними того, щоб їм підпорядковуватися. Вічний закон, який є, згідно з Августином, виразом божественного розуму і волі, визначає природний порядок, а отже і природне право. Цим самим, природне право походить від Бога і має теонічний характер [12, с. 34-35].

Отже, Августин сформулював таку цінність як справедливість, що виявляється у збігу релігійних і правових засад.

Тома Аквінський розвиває аристотелівські роздуми про людину, справедливість та загальне благо. Причому, якщо уявлення Аквінського про справедливість в цілому наслідують аристотелівські, то уявлення про людину та

загальне благо певним чином різняться. На думку, Аквінського, все, що існує у межах земного (природного) укладу, у тому числі людина, має своє земне призначення та цілі. Кожна людина має прагнути до самореалізації у земному житті. У силу того, що досягнення цієї мети здійснюється людиною в суспільстві, що населене такими ж людьми з аналогічними завданнями, суспільство являє собою сукупність індивідуальних інтересів. Відповідно, загальним благом Аквінський вважає баланс цих індивідуальних інтересів. При цьому Аквінат вважає, що регулювання цього балансу належить церкві та державі, які для досягнення загального блага можуть втручатися у особисте життя людини [3, с. 22].

Таким чином, загальне благо розуміється Аквінатом не просто як сукупність індивідуальних благ, а як узгоджена та збалансована сукупність відповідних благ. Така постановка питання передбачає обов'язкову наявність уповноважених на узгодження та приведення у відповідність різних індивідуальних благ. Такими уповноваженими, за Аквінським, виступають держава та церква, які саме через цінність загального блага і можуть втручатися у справи нижчої суспільної одиниці, яка не здатна досягти своїх цілей самостійно [8].

Аналізуючи державно-правові погляди Т. Аквінського, варто зазначити, що держава являє собою певну частину універсального порядку, творцем і правителем якого є Бог. Мета і виправдання держави полягає в тому, щоб надати людині належні засоби існування, дати основу для інтелектуального і морального розвитку, який, у свою чергу, повинен надавати державі допомогу в духовному вихованні християнина.

З вищенаведеного випливає визнання людини цінністю, на забезпечення належних умов існування якої має спрямовуватись уся діяльність держави.

У державній владі Т. Аквінський виділяє три головні моменти:

- 1) відношення пануючих до підданих і можливість встановлювати закони;
- 2) походження влади;
- 3) використання влади [13, с. 49].

Враховуючи вищенаведене, можна вести мову про цінність справедливої генези та правомірного використання влади в інтересах суспільства.

Первинним джерелом людської влади, яка вручається одній або кільком особам, є політична спільність людей, народ. Мислитель виправдовує непокору тим монархам, які узурпували владу або примушують підданих до неправедних дій. При цьому, у разі нестерпної тиранії, правомірним є навіть тираноббивство, тобто народ в інтересах загальної користі і порядку має право повстати проти тирана і скинути його. У цій боротьбі проти тирана народу належить діяти за «загальним рішенням», яке спрямоване на обмеження влади тирана або його усунення.

Значне місце у вченні Т. Аквінського посідає проблема права і закону, який він розуміє як правило слідування божественній цілі, належний порядок її реалізації. Закон, на його думку, є певним правилом і мірилом дій, яким хто-небудь спонукається до дії або утримується від неї. Конкретизуючи свою характеристику закону, як спільного блага, мислитель підкреслював, що закон повинен виражати загальне благо всіх членів суспільства і повинен встановлюватися або суспільством безпосередньо, або тими, кому воно довірило турботу про себе. Крім того, до суттєвих характеристик закону Аквінат відносить і необхідність його обнародування, без чого неможлива сама його дія як мірила людської поведінки.

Фома Аквінський обґрунтовує наступну класифікацію законів: 1) вічний закон; 2) природний закон; 3) людський закон; 4) божественний закон [13, с. 68].

Особлива роль, на наш погляд, тут відводиться співвідношенню природного та людського закону. Сенс природного закону для людини полягає у тому, що людина за самою своєю природою наділена здатністю розрізняти добро і зло, причетна до добра і схильна до дій і вчинків вільної волі, спрямованої на здійснення добра як мети.

Людський закон, у трактуванні Т. Аквінського, – це позитивний закон, наділений примусовою санкцією проти його порушень. Досконалі і добродісні

люди можуть обходитися і без людського закону, для них достатньо природного, але щоб знешкодити людей зіпсованих, таких, що не піддаються переконанням і настановам, необхідні страх покарання і примус. Згідно з поглядами мислителя, людським (позитивним) законом є тільки ті людські встановлення, які відповідають природному закону (велінням фізичної і моральної природи людини), в іншому ж випадку ці встановлення – не закон, а тільки перекручення закону та відхилення від нього. Власне, Т. Аквінський розрізняє справедливий і несправедливий людський (позитивний) закон.

Мета людського закону – спільне благо людей, тому законом є тільки ті встановлення, які, з одного боку, мають на увазі це спільне благо і виходять з нього, а з другого – регламентують людську поведінку тільки в її зв'язку зі спільним благом. З відповідності людського закону природному впливає також необхідність встановлення у позитивному законі вимог, які можуть бути реально виконаними, яких можуть дотримуватися звичайні, недосконалі у своїй більшості, люди. Закон позитивний повинен охоплювати людей такими, якими вони є, з їхніми недоліками і слабкостями, не ставлячи надмірних вимог. Цим обумовлюється і однаковість вимог, які ставить позитивний закон перед усіма людьми. Таким чином, усезагальність закону означає момент рівності, тобто застосування рівної міри і однакового масштабу до всіх. Крім того, позитивний закон повинен бути встановлений належною інстанцією в межах її компетенції, без перевищення влади, і обнародований. Тільки наявність усіх цих властивостей і ознак робить людські встановлення позитивним законом, обов'язковим для людей. В іншому ж випадку йдеться про несправедливі закони [8].

Отже, можна вести мову про такі цінності, як справедливість, на яку раніше вказував Августин Аврелій, та підпорядкованість позитивного права праву природному та божественному.

Отже, біблійні норми, а також погляди мислителів-теологів частково оформились у правових цінностях, які досліджує аксіологія, зокрема:

- 1) справедливість, що виявляється у збігу релігійних, моральних і

правових засад;

2) визнання людини цінністю, на забезпечення належних умов існування якої має спрямовуватись вся діяльність держави;

3) цінність справедливої генези та правомірного використання влади в інтересах суспільства;

4) підпорядкованість позитивного права праву природному та божественному.

Гуманістична сутність згаданих ідей ґрунтується на засадах гуманізму християнської етики. Тільки через призму християнської моралі суспільного блага як блага людини і потрібно підходити до проблем розбудови держави і націєтворення. Сучасні вчені пишуть про незаперечну взаємні перехрещеність і визначеність релігійної та національно-державної сфер у їх багатоманітних проявах і наслідках. На думку О. Реєнта і О. Лисенка, християнство як форма світосприймання і спосіб дії виробило універсальну морально-етичну «матрицю», здатну формувати суспільні відносини соціуму і навіть бути їх соціально-політичною домінантою (наприклад, європейське Середньовіччя) [10]. Релігієзнавці, соціологи, історики, філософи по-різному оцінюють роль християнства і релігійного чинника в українському національно-державному становленні. Зокрема, С. Кагамлик підкреслює, що дослідники визначають основні елементи українського християнства, які сприяють українському визвольному рухові: а) релігійність українського народу; б) тисячолітній поступ християнської України, який визначає визвольну дію, що не може абстрагуватися від християнського світогляду; в) створення українським народом самобутньої церковної форми, що канонічно і обрядово відрізняється від інших конфесій і чинить опір будь-яким способам її знівелювати [6].

Специфіка вчення християнства визначається його розумінням ставлення Бога до Людей і світу як турботливого і люблячого Батька, який піклується про добробут і благо свого творіння. Тому головними принципами християнської етики є: слухняність та довіра до Бога; любов до Бога; любов і турбота про благо ближнього. Любов до Бога і до ближнього мають абсолютний пріоритет

порівняно з іншими чеснотами.

Вихідним положенням християнського вчення є наближення Царства Божого, заклик до розкаяння та осягнення людиною Божої волі, підпорядкування їй як єдиний спосіб людини приготування до входження в Царство Боже. При цьому загробне покарання чи блаженство не є головними відплатами, а виступають закономірними наслідками всієї сукупності вільних моральних виборів людини у світі, який перебуває під владою справедливого Бога.

Християнське вчення реалізується в певному стилі життя християнина, його ставленні до себе, інших людей, народів, до живих сотворінь, до природи в цілому. Специфікою його є те, що вона – не лише система теоретичних принципів, а й певний спосіб життя та те, що всі моральні вимоги мають своєю основою рятівні дії (спасіння) Бога і можуть бути зрозумілі лише в контексті спасіння. Усі прояви християнської моралі беруть початок у християнській релігії, теології і невіддільні від неї. Вона ввібрала досвід тисячоліть, але докорінно проревізувала взаємини людини і Бога, людини і людини, людини і держави, поставивши їх наріжним каменем любов як вищий суспільний ідеал. Це є той вищий ступінь досконалості, до якого має прагнути держава і суспільство в Україні.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити висновок про те, що для формування інтегративної ідеології як засобу консолідації українського суспільства і розбудови державності в Україні першочерговим завданням є утвердження в практиці державного управління та суспільному житті об'єднавчих ідей справедливості, що виявляється у збігу релігійних, моральних та правових засад; визнання людини цінністю, на забезпечення належних умов існування якої має спрямовуватись вся діяльність держави; справедливої генези та правомірного використання державної влади в інтересах суспільства; підпорядкованості позитивного права праву природному та божественному.

Саме ці ідеї мають стати мобілізаційним фактором процесів державотворення, сприяти моральній легітимації державної влади, консолідації

суспільства в Україні та необхідною умовою нашої майбутньої єдності і процвітання.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Политика. Соч. : в 4-х т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 619 с.
2. *Бахмин В.* Религия и общество : хрестоматия по социологии религии : учеб. пособие / под ред. В. Бахмина. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 775 с.
3. *Бикуллова Г. З.* Принцип субсидиарности: идейно-политические смыслы и политические реали : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 – политические институты и процессы / Г. З. Бикуллова. – Казань, 2000. – 191 с.
4. Дейвіс Б. Вступ до філософії релігії / Б. Дейвіс ; пер. з англ. – К. : Основи, 1996. – 270 с.
5. *Зиммель Г.* Религиозный элемент в отношениях между людьми / Г. Зиммель // Религия и общество : Хрестоматия по социологии религии / сост.: В. И. Гараджа, Е. Д. Руткевич. – М. : Аспект Пресс, 1996. – С. 209–226.
6. *Кагамлик С.* Світло духовності і культури. З історії Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. / С. Кагамлик. – К. : Наш час, 2008. – 327 с.
7. *Нерсисянц В. С.* Философия права : учеб. для вузов / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.
8. *Панченко Т. В.* Ціннісні основи доктрини субсидіарності в європейській суспільно-політичній думці / Т. В. Панченко // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна : зб. наук. пр. – Х. : [б.в.], 2010. – № 889. – С. 41–45.
9. *Радугин А. А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии : курс лекций / А. А. Радугин – М. : Центр, 1997. – 238 с.
10. *Реєнт О.* Українська національна ідея і християнство / О. П. Реєнт, О. Є. Лисенко. – К. : Богдан, 1997. – 128 с.
11. *Тойнбі А. Дж.* Дослідження історії / А. Дж. Тойнбі. – Т. II. ; пер з англ. В. Митрофанова, П. Таращула – К. : Основи, 1995. – 406 с.
12. Трофанчук Г. Л. Історія вчень про державу та право: Навч. посіб. для дистанц. навчання / Г. Л. Трофанчук. – К. : Ун-т «Україна», 2004. – 210 с.
13. *Шульженко Ф. П.* Історія політичних і правових вчень : навч. посіб. / Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусак. – 2-е вид., стер. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 304 с.

Макаренко О. М. Theological Basis of State Creation in Ukraine.

It is studied the origin, the essence, the destination of a state in theological conceptions.

Key words: public administration, integrative ideology, nation-building, the ideology of nation-building, theological Basis of State Creation.

Макаренко А. М. Теологические основы становления государственности в Украине.

Исследовано отражение в теологических концепциях происхождения, сущности и предназначения государства

Ключевые слова: государственное управление, интегративная идеология, идеология государственного строительства, становление государственности, теологические основы государственности.